

93

108/03
60

МИТА ДИМИТРИЈЕВИЋ

КУМАНОВО-БРЕГАЛНИЦА

ЧИТВ. №Р.
4696

СВЕТСКИ ЗНАЧАЈ КУМАНОВСКЕ БИТКЕ
— БРЕГАЛНИЧКА БИТКА НА ОСНОВУ
БУГАРСКИХ ДОКУМЕНТА

БЕОГРАД
ИЗДАЊЕ КЊИЖАРИЦЕ ГЕШЕ КОНА
1923

ДОМОСЕДСТВО - ВАЛЮТНИКИ

II 4696

ДОМОСЕДСТВО
ВАЛЮТНО
ДОМОСЕДСТВО

СВЕТСКИ ЗНАЧАЈ КУМАНОВСКЕ БИТКЕ

Кумановска битка слављена је само као величанствена победа нашег народа над Туракима. У расправљање и истрајивање свих закулничких дилломатских покрета и акција у вези с овом исходом битаком наје се улазило. Писац, на основу неколико необјављених дипломатских докумената, чини ове скромније апокрије у том працу, у жељи да расшири основу на којој је сформиран Балкански Савез и да унеко свештенији знатији Кумановске Битке.

Светски значај кумановске битке.

I

Увек се мислило да је Балкански Савез искључиво дело Русије и велика инспирација словенске политике на Балкану. Категорично се закључивало да Аустрија није ништа знала о томе савезу, да је њиме била изненађена, и да је он био директно против ње наперен.

У ствари тако није било. Међутим овакво мишљење утврдило се благодарећи догађајима који су настали после објаве балканског рата са низом бразих победа од Куманова до Битоља.

Да ли би преовладало овакво мишљење да су догађаји, по објави рата, узели други обрт, за нас негативни, а за Аустрију позитиван? Да није било победе на Куманову, зар се ствари не би окренуле другачије, и сасвим позитивно за Аустрију? Зар би се, с таквим обртом догађаја, категорично могло тврдити да Аустрија није знала за Балкански Савез и да је он био непосредно наперен против њене политике.

Све зависи од тога каква се претпоставка имала у Бечу о исходу балканског рата.

Ако је у Бечу владало уверење да ће по објави рата настати пораз, а не победа балканских савезника, зар интерес није био Аустрије допустити заједучење Балканског Савеза и не спречити балкански рат?

Иначе, да је било обрнуто мишљење, да је преовлађивало у Бечу мишљење да ће несумњива по-

беда бити на страни савезника, зар би Аустрија била тако индиферентна и према закључењу савеза и према спреману балканског рата?

„Заборавимо поседе — писао је поводом тога познати француски публицист Рене Пино^{*)} — које смо видели како се мучевито изжу по објави рата, и вратимо се у стање духа које је по дипломатским канцеларијама владало пре рата: дипломатија која је 1866. године веровала у победу Аустрије, 1870. у победу Француске, 1904. у победу Русије, веровала је, исто тако погрешно, и 1912. године у победу Турске. Најновољније миниљење у Бечу за мале народе било је у овоме: Грци неће ништа учинити; Срби ће бити тучени; Бугари ће се донекле држати и, може бити, имаће неке успехе у почетку рата, али и они биће брзо испријењени, неће заузети Једрене, а кад стигну турске масе из Азије, биће и потиснути.

Такво је уверење владало у Бечу о исходу рата. Оно је, шта више, у напред и определило држање и акцију Беча како за време закључења Балканског Савеза тако и првих дана балканског рата до Куманова.

Може ли се, dakле, и помислiti да би Аустрија допустила савез и оружану акцију балканских народа да је имала супротно миниљење. Ни у којем случају.

Према томе, не може ни сумње бити да Аустрија није знала за закључење Балканског Савеза. Напротив, све говори да се у Бечу знало за тај савез пре него у Петрограду. Кад се има у виду да је иницијатива за Балкански Савез потекла од Краља Фердинанда, може ли се за тренутак допустити да о томе Аустрија претходно није била обавештена. Догађаји су и евтише осврзали личност Краља Фердинанда да данас о томе може бити и нај-

^{*)} Revue des Deux Mondes, свеска од 15. фебруара 1913.

мање сумње. Не заборавимо још да је закључење Балканског Савеза 29. фебр. 1912. г. дошло само на неколико месеци после познатих свеџаних посете Краља Фердинанда у Бечу, где је он с народним сјајним почастима био дочекан и где су му од аустријског двора указана чести много веће него се чине једном краљу његова ранга. Није апсолутно искључен чак ни факт да је и сама идеја Балканског Савеза поникла на терену Аустрије и тек отуд, после постигнутог споразума, пренесена на Балкан.

Узгрядно треба овде напоменути да је и пријорски Краљ Никола, готово истовремено, и с пуно почасти, такође, био примљен у аустријском двору. Све говори да је између бугарског и пријорског Краља морало доћи до споразума о Балканском Савезу још у Бечу. Познато је, на основу објављених докумената у софијском Собранију, да је још тада од Краља Фердинанда обезбеђено Краљу Николи 30 милиона златних лева на име специјалних издатака што ће Црна Гора почети рат за неколико дана раније од других савезника, као што се и десило. Специјални је интерес био Краља Фердинанда, који, због своје познате аустрофилске политике, није имао симпатије Русије, да у своје политичке комбинације има на првом месту Краља Николу и Црну Гору, чији је положај на руском двору тада био јачи него Србије и српског Краља.

Историја ће башти доцније још више светlostи и на улогу Краља Николе у стварању Балканског Савеза, која, по свему изгледа, мора бити индентична улоги Краља Фердинанда.

II

Несумњиво је, dakле, да је Аустрија па време била обавештена о закључењу Балканског Савеза.

Поставља се само питање:

Да ли је Балкански Савез, с поразом у перспективи, заиста, одговарао тадашњој политици Аустрије на Балкану?

Одговор на ово питање може бити само позитиван. Ако се задржи претпоставка по којој се у Бечу тврдо веровало да ће Србија бити убрзо убрана, и да ће коначна победа бити на страни Турске, рат на Балкану заиста, отворио би за аустријску политику особито повољне перспективе.

Каква би, у таквом негативном понасоку додираја, била акција Аустрије, и какве би она користи извукла из такве ситуације?

На ово питање даће се одговор пошто претходно бацимо кратак поглед на балканску политику Аустрије за годину пред закључењем Балканског Савеза.

Познато је, да је Аустрија, после извршења анексије Босне и Херцеговине, повукла своје гарнизоне из ново-пазарског сандака. Она је тиме хтела убедити Турску да прекида са својом завојевачком политиком на Балкану. Али то је трајало врло кратко време, једва једну годину дана. С доласком графа Берххолда, после смрти барона Ерентала, уписивало се чак у грех овом другом поклањање гарнизона из ново-пазарског сандака. То је означавало као слабљење позиције Аустрије на Балкану, позиције која је стечена Берлинским Уговором.

Политика грофа Берххолда имала је, дакле, за циљ вратити Аустрију на ранији њен пут економског и политичког продирања на Балкан. За такву политику ишли су на руку хаотични догађаји који су с арбанашким побунама настали у Турској. Ове побуне, почевши од 1910. године, увек су биле постицање и подржавање од аустријских агената и поглавито су хватале Северну Арбанију. Из 1910. године оне су се наставиле, с малим прекидом, и 1911. и 1912. године. Цариград, после два оружана

похода, једног под Чавид нашом, другог под Туртут-нашом, показао се и сувише слаб да обезбеди мир у побуњеним арбанашким областима.

С једну стране, подржавајући побуне и постичући код арбанашких воја идеју о аутономији Арбаније, Аустрија је, с друге стране, саветовала Порту да приступи децентрализацији Европске Турске. То њено саветовање било је увек пријатељског тona. Најзад, с таквом изјавом, граф Берххолд изишао је у парламенту пред аустро-угарске дебације 4. августа 1912. године.

Кроз децентрализацију Европске Турске Аустрија је имала за циљ створити на Балкану аутономију Арбаније у првом реду. Аутономија Арбанија ранијирила би се до под саму јужну границу Србије. Тиме би, на југу, пресечено било важно проширење наше државе. Постављен би био нов ред ствари, и у таквој ситуацији Србија би се нашла стегнута са све четири стране. Аутономија Арбанија била би под анонзитим протекторатом Аустрије и с њом би она, преко ново-пазарског сандака, дошла у непосредни додир. Обезбедивши за себе преко аутономије Арбаније јадранску обалу и непосредни додир с централним језером Балкана преко Косова, Аустрија би, с друге стране, преко Македоније стекла у напред све привилегије трговачких путова до солунског пристаништа. А то је од увек био циљ аустријске политике економијог продирања кроз Балкан.

На тај начин, Аустрија би у најкраћем времену приутила нашу државу на анонзитно капитулирање. С таквим политичким поразом Србије, истовремено угасиле би се саме од себе и све илузије Југословена о скромом ослобођењу и уједињењу.

Тиме би Аустрија славила не само своју коначну победу над Србијом, него би једним потезом решила све своје унетрашње националне кри-

зе и отворила би широки пут за своју економску и политичку превласт на Балкану.

То је био коначни политички план Аустрије који је очекивао повољно решење од пораза балканских савезника у рату с Турском. Почетак остварења овог плана имао је наступити од пораза српске војске у првом њеном наступању.

С таквом претпоставком Аустрија је дочекала закључење Балканског Савеза и примила објаву рата Турској. Иначе, с обрнутом претпоставком ни у којем случају, Аустрија не би допустила балкански рат, нити би се она свечаном изјавом придружила Пеонкаревој формулацији о територијалној незанинтересованости. Доказ да то не би учинила имамо одмах после наше победе на Куманову, кад је аустроугарски отправник послова у Петрограду, граф Турн, похитao истога дана да изјави руском министру спољних послова г. Сајнову да „његова влада, пред новим развојем догађаја на Балкану не може се придржавати више формуле г. Пеонкара о територијалној незанинтересованости“¹. Кад је тако десет дана после победе пред Битољем (5 новембра 1912. г.), српска војска избила на Драч, Аустрија се одлучи на најенергичнија дејства против изласка Србије на Јадранско море.

То су очити докази да је Аустрија, одобравајући закључење Балканског Савеза и неспречавајући ничим објаву рата, била и сушине убеђена у неминован и скори пораз српске војске на Ободу или негде у близини његовој.

„У ови објаве савезничког рата Турској — пише поводом тога у *Revue des Deux Mondes* Рено Пино-Аустрија је имала већ коначно утврђен план своје акције. Она је веровала у пораз савезника, и једва је допуштала припремени успех Бугара. Од тог момента њена акција имала је бити састав оп-

¹ Архив руског Министарства Иностраних Дела, Ф. Балкански Рат X—1912.

редељена: интервенисала би и, као посредница, најмногу би мир и Турској и савезницима. По потреби њене би трупе прорде у ново-пазарски сандак и продужиле би долином Вардаре. Мир би се закључио на бази аутономије Арбаније и Македоније. Аустрија би задржала Ново-пазарски Сандак и преко њега била би у вези с Арбанијом чија би протекторат задобила. Аутономна Македонија организована би била под стварним туторством Бугарске, која би загарантовала Аустрији сву слободу на трговачким путевима ка Солуну. У таквој ситуацији Беч би вршио, у ствари, врховну контролу над балканским полуострвом. Не сметнимо с ума да је предлог графа Бертхолда (4. августа 1912. г.) практично водно резултату врло блиском овоме. Тај резултат Аустрија је извесно имала пред очима. Италија, заузета ратом у Либији, није јој могла сметати. Шта више, није ни потребно — закључује г. Рено Пино, — прибегавати хипотези о формалном споразуму Бугарске с Аустријом. Тај споразум постојао је сам по себи: он је био у природи ствари, у логици ситуације“.

Има још један доказ који такође показује да је Аустрија, и пре закључења Балканског Савеза, била о свему обавештена. То је држање Румуније, која је, у то време, била у савезу с Аустријом.

Румунски посланик у Софији Д. Ј. Гика још првих дана по објави рата наговестио је својој власти да „није искључена могућност — да између Бугарске и Аустрије постоји тајни споразум“. Поводом тога он саопштава: „Начин на који је Краљ Фердинанд примио рат, са минимумом устезања и с насмејаним расположењем, чиме је овде сваки изненађен, не може не импресонирати и не гонити на веровање да је бугарски краљ морао добити од стране Аустрије озбиљна обезбеђења“.

И сама букурешка влада била је од Беча извещена о свему постигнутом споразуму с Бугарском.

Познато је да је Румунија увек изјављивала да ће скако повећање Бугарске значити за Румунију слање њене релативне слаге. Кад су год, после честих граничних и других сукоба између Бугарске и Турске, наступала опасност за рат између ових двеју држава, букурешки кабинет излазио је увек у Софији са својим сподијалним захтевима. Бугарска је добро знала да не може предузети никакву оружану акцију против Турске, ако претходно не обезбеди Румунији извесне територијалне компензације. У таквим случајевима је Румунија увек полагала претензије на већи или мањи део бугарске Добруџе. Ове претензије Румунија је правдала жељом одржати равнотежу снага према сваком повећању Бугарске на југу. Из Букурешта се увек претило Софији да ће се Румунија, у случају да Бугарска одбије ове компензације, здружити с Турском да очува *status quo* на Балкану. Међутим, приликом објаве балканског рата, Румунија од свега тога није ништа учинила. Она је пустила мирно Бугарску да се војском пређе на турску територију, а ниједним актом није поставила испитање својих територијалних захтева. Чиме се може објаснити ова пасивност од стране Румуније? Ничам другим до сапсничким кораком графа Берхолда у Синаји у сти објаве самог рата. Тада је Аустрија још увапред обавестила Румунију о овоме гледишту на Балкански Савез и о своме споразуму с Бугарском. Аустријски министар спољних послова саветовао је краља Карола да према Бугарској не предузима односно румунских територијалних захтева никакву ни дипломатску ни другу акцију, јер то би могло за време задржати или сасвим спречити рат. Тако је Румунија и ослутила. А такво је било њено држање према Бугарској све до победе српске војске на Куманову. Од тог момента, упоредно с држањем Аустрије према догађајима на Балкану, променило се и држање Румуније према Бу-

гарској. У исто време, кад је Аустрија на супрет победоносног кретања српске војске ка Јадранском мору, изашла из своје територијалне незанинтересованости и поставила питање аутономије Арбаније, то исто учинила је и Румунија, изашавши са својим територијалним захтевима на рачун Бугарске у Добруџи.

III.

С победом на Куманову ток догађаја постаје негативан за Аустрију. После првог судара српске са турском војском било је за све јасно, па и за Беч, да је на Куманову бијена најглавнија битка, и да је ту, са првом српском победом, већ добијен рат за савезнике. Рачунати на опорављање турске војске после Куманова било је сувише илузорно. За десет дана после Куманова српска војска напала се већ пред Битољем и ту тукла последњу турску свагу.

Аустрија вије чекала за своју интервенцију и ту другу битку. Првих, дана, одмах после Кумановске победе, још док је српска војска победнијино проридала с Врадара на Битољ и с Косова и Призрена на Драч, Аустрија је једном енергичном потом изашла из своје „територијалне незанинтересованости“. Њена је интервенција, после победе на Куманову, узела сасвим други обрт него се очекивао пре објаве рата.

Да је на Куманову место победе, било првазна српске војске, њена би интервенција, такође, дошла, али била би у сасвим другом смислу, како смо је већ раније обележили. То би била једна широка дипломатска акција која би помогла Аустрији да излје испред свих других великих сила у улоги арбитра за мир на Балкану. Њена би улога тада у сносу према потученој Србији била заштитничка, каква се показала 1885. године, после Сливнице. То би био други пораз руске словенске политике на Балкану, још фаталнији него што је био после Бер-

линског Конгреса. Кроз ту заштитнику улогу преовладао би по трећи пут свемоћни аустријски утицај у Београду и на Балкану, као што је било и после Берлинског Конгреса и Сливнице. Шта би за Србију, и за велике илузије југословенског ослобођења, значила та нова акција Аустрије на Балкану јије тешко замислити.

С током догађаја у овом другом смислу, под предноставком да је Србију, у место победе, спашао пораз на Куманову, Аустрија би имала за главни објекат своје интервенције аутономију Арбаније. То је, после анексије Босне и Херцеговине, био реални циљ веће освајачке политике на Балкану. Све претноставке о балканском рату срачунате су биле у Бечу у вези с овим објектом аустријске интервенције.

Свака аустријска интервенција, без обзира на обрт догађаја, имала се усредоредити на аутономију Арбаније. Било је само питање којим ће се путем доћи до ње: или преко победе или преко пораза српске војске.

С победом српске војске на Куманову не мења се у Бечу главни објекат аустријске интервенције. Аутономија Арбаније остаје, и у овом другом преокрету догађаја, категорични захтев Аустрије. Разбијен је само широки размах те интервенције, која би с поразом Србије могла променити из основа сву ситуацију на Балкану. У место света тога, аустријска интервенција сведа се, после Кумановске победе, јединно на сукоб са победничком Србијом, чији је излазак на море требало по сваку цену задржати.

Истог дана кад је српска војска била пред Драчем, аустријски агенти у Арбанији спремили су тамо догађаје који су увели Аустрију у акцију и отворили пут њеној интервенцији. На дан 15. новембра, у очи избијања српске војске у Драч, познати аустријски плаћени приврженник, Исмаил

Кемал упућује телеграм аустријском министру спољних послова, графу Берхолду, у којем га извештава о образовању привремене арбанашке владе и о проглашавању аутономије Арбаније. Телеграм Исмаила Кемала беја гласи:

„Пародии Конгрес, састављен од делегата из свих арбанашких крајева, без разлике вере, проједамо је данас састав привремене владе са задатком да брани опсталак арбанашког народа, угроженог истребљењем српске војске, и да ослободи арбанашке области захваћене савезничком војском. Стављајући ово до знања Вашиј Експедицији, част ми је молити царску и краљевску владу, да изволи признати ову промену у политичком животу арбанашког народа.

„Арбанаси, улазећи међу народе Источне Европе и ласкајући себи да је међу њима најстарији, тежећи само једном циљу да живи у миру са свим балканским народима и да постане елеменат разнотеке. Арбанаси су уверени да ће влада Његовога Царског и Краљевског Величanstva, као и свак цивилизован свет, благонаклоно их примити, у заштиту против повреде њихова националног опстанка и против сваког цепања њихове територије“¹.

Ово је била основа за аустријску интервенцију којом је отворено питање о аутономији Арбаније. Позната је сва акција Аустрије која је следовала после тога и претила да створи на питању Арбаније озбиљну кризу у европским односима. Русија, која је с радошћу пратила победносно кретање српске војске, уложила је сва свој утицај у Паризу и Лондону, да са Балкана отстрани све нове и неочекиване комилдације, које би могле довести у питање савезничке успехе. Нервозност Аустрије ра-

¹ Diplomatische Aktenstücke der Ereignisse am Balkan. Wien 1919. № 136, стр. 71-72.

сла је све више са дефинитивним победама српске војске на вардарском војишту. То је уносило све јача узбуђења у односе великих сила, које су по средованјем Поенкареа у напред одредиле своје неутрално државље према току ратних догађаја на Балкану. Требало је живо и брзо радити да се уклоне све могућности европских сукоба у односу према већ сјајним резултатима балканског рата. Силе Тројног споразума, наклоњене балканским савезницима, журно су тражиле излаз из узбуђене ситуације која је настала аустријском интервенцијом и која је претила да пре времена изазове велике европске сукобе. Аустрију је ваљало задржати на путу непосредне интервенције и мешања у балкански рат, чији се обрт за њу већ показао негативан. Пред опасностима нових комбинација и на Балкану и у Европи руски министар спољних послова, г. Сазонов припредузима корак за брзо и мирно ликвидирање аустријске интервенције. У том циљу он се обратио преко руског амбасадора у Паризу, француској влади овим телеграмом:

Министар Иностраних Дела Амбасадору у Паризу
Петроград, 12. новембра 1912.

(Телеграм)

По нашем миниљењу наступио је тренутак по-дићи питање о конференцији, која ће унети извесно умирење у јавно миње наших земаља, крајње узбуђено гласовима о сукобу који у вези с догађајима на Балкану прети свима државама. Ми сматрамо да би, не утврђујући програм конференцији, могли већ сад приступити претходној измени миниљења о том питању. Због неизгода које произилазе од саопштења свега онога по телеграфу, жељети би било пренети ту измену миниљења на амбасадоре великих сила с учешћем министара иностраних дела. На тим саветовањима могло би се ра-

спречити сва питања која су изазвала несагласности и тражити начин за њихова решења, као и пројекат ликвидације ове балканске кризе¹.

(Потписао) Сазонов.

Корак Русије, заиста, задржао је Аустрију од непосредног мешања у балкански рат. Истог дана кад је Сазонов упутио свој телеграм у Париз, Француска влада извештена је била да Аустрија неће признati дотадашње постигнуте резултате балканског рата, или другим речима, резултате победе српске војске на Куманову. То потврђује овај телеграм испослат руској влади из Париза:

Амбасадор у Паризу Министру Иностраних Дела
12. новембра 1912. г.
(Телеграм)

Поверљиво.

Овдашни Кабинет примио је од аустријског амбасадора официјално саопштење, да Аустро Угарска ако балканске државе закључе сад мир с Турском, неће признati као коначан никакав уговор о муру, који би балканске државе сад закључиле с Турском.¹

(Потписао Изврљски.

Интервенција Аустрије, поставши неизбежна после победе на Куманову, могла је парализати све ратне успоне балканских савезника. Пред таквом ситуацијом Силе наклонењеног нам Тројног Споразума удружиле су на време сву своју акцију да интервенцију Аустрије задрже у границама дипломатског преговарања. Оне су се трудиле, с првог почетка, да предузму у своје руке дискусију ли-

¹ Архив Руског Министарства Иностраних Дела. — Лондонска Конференција XI—1912.

тава о Арбанији и о изласку Србије на Јадранско Море. На тај начин спремена су биле свака независна дејствија Аустрије на Балкану против Србије. У то време већ су се у Бечу спремале војне мере које су имале за циљ принудити Србију да се откаже завојеваних обласи на јадранској обали. Требало се, дакле, журити да се аустријска интервенција пренесе ишто пре са војног на дипломатски терен.

То је био главни циљ Лондонске Конференције. Питање о Арбанији и изласку Србије на море дошло је на дискусију у први ред.

У том питању глађите Русије, Француске и Енглеске било је ово:

1. Обезбедити потпуну неутрализацију Арбаније и њене обале без права ишије искључиве превласти. (Овде се у виду имала Аустрија).

2. Србији се има признати право слободног саобраћаја с морем преко арбанске територије по жељезничким линијама које буду везивале Србију с арбанашким пристаништима. Ова слобода саобраћаја имала се призвати и за војни материјал.

Оваквим гледиштем опредељено је било одмах држање Тројног Споразума против Аустро-Угарске. Основна улога наклоњених нам великих сила била је, с једне стране, обезбедити Србији на свима њеним путовима ка мору *потпуну политичку и економску еманципацију од Аустрије*, а с друге стране, очувати будућу аутономију Арбанију од аустријске превласти. У овом другом односу настојало се од Тројног Споразума да Арбанија, и у будуће, као аутономна област, остане под суверенством Султана и под контролом и гарантијом свих шест великих сила.

Већ почетком децембра 1912. године прошла је опасност за балканске савезнике од једнострданог дејства аустријске интервенције. То је био резултат дипломатске акције Тројног Споразума. Балкански

рат могао се већ правилно развијати без страха од аустријске интервенције. За победом на Куманову, дошли су редом све велике победе српске војске до Битоља и бугарске до Чаталџе.

За све то време, преварена у својим величним очекивањима, Аустрија је остала миран посматрац свих наших победа. Она је на Лондонској Конференцији добила само признану сatisfакцију признавање аутономије Арбаније. Тиме је само, по изгледу, постигнут што је аустријске политике коју је граф Берхолд замисљао у великим линијама и у сасвим другој балканској ситуацији. Прокламовањем аутономије Арбаније није постигнут успех аустријске политике, јер се није до ње долазило преко потучене Србије. Према томе у Бечу нису могли бити задовољни са постигнутим резултатом на Лондонској Конференцији.

Један део свог полит. плана Аустрија је, истина, постигла на Лонд. Конференцији прокламовањем аутономије Арбаније. Али ни ту аустријска политика ни из далека није успела до оне мере како се пре objаве рата замисљају у Бечу. Шта више ни саме границе које су у Бечу назначаване биле за будућу аутономију Арбанију нису одржане на Лондонској Конференцији. Пред састанак конференције аустро-угарска влада обележила је Арбанији ове границе: на северу граница је имала ићи од ушћа Бојане линијом старе прилогорске границе, отуда обилазила би с југа Гусиње и Плав и пошла би на *Пет, Ђаковицу и Призрен, који би градови припадали Арбанији*. С друге стране проширене границе Арбаније заплазиле би и у вардарски басен. Оваквом границом пресечен би био наш живаљ до Лаба и Косова и створен би био према северу и истоку, врло простран терен за будућу арбанашку експансију на штету словенске масе у Старој Србији и Македонији. Та арбанашка експанзија, фаворизована од Турске, била би још у јачој мери фаворизована

од Аустрије, у случају да је у целини победио њен политички план.

Према очекивању у Бечу главни део аустријског плана није био само у стварању аутономне Арбаније него у широкој експлоатацији пораза Србије. Срећом до тога није дошло. Место пораза наступила је победа на Куманову. Тим обртом цео политички план Аустрије, и поред проглашавања аутономије Арбаније, дошао је у питање. Пред Аустријом остало је и даље сак онај отпор несаломљене Србије, који се с победом на Куманову имао само појачати.

Победа Кумановска, разбивши сва она очекивања Аустрије, укренела је ситуацију на Балкану не само за време балканског рата него и за доцније. Зато је Кумановска битка постала централна тачка за све догађаје који су се развијали после Куманова до Брегалнице, и после Брегалнице до светског рата. Зато се Аустрија није могла никако измирити са ситуацијом која је на Балкану с том победом инаугурисана. Она је покушала да је парализише колико је могла прво на Лондонској Конференцији. И у томе је успела донекле. Србија је на захтев Аустрије, одбачена од мора и створена је аутономна Арбанија. Али тај успех није задовољио Аустрију.

Најглајенији део њена плана разбијен је на Куманову. Зато се с правом може рећи да су на Куманову добијене ове битке: једна против Турске, друга против Аустрије.

Тако се, и противу Аустрије, стварала на Балкану ситуација с којом се Беч никако није мирно. Он се чак посно мишљу да ту ситуацију, тако негативну, разбије оружјем интервенцијом.

Не очекујући много позитивних резултата од Лондонске Конференције, Аустрија се, најзад, била решила да се и оружјем умеша у балкански рат. То је било крајем месеца априла 1913. године кад су велике сице, под страхом од ширих комплика-

ција, спремале међународну окупацију Скадра. У споразуму с Немачком, Аустрија се спремала да окупира Скадар пре него би и почела љегова међународна окупација. Да није нашла одлучног отпора у Италији, она би то и учинила. У Бечу и Берлину веровало се тада да ће се Италија, по савезничкој дужности наћи у том питању на њиховој страни. Међутим такво мишљење разбио је сам Титони својим телеграмом од 30. априла, у којем је категорички изјавио да ће „Тројни Савез престати да постоји оног дана кад Аустрија покуша пореметити на ма који начин, па и делимично, јадранску рашнотежу“. То је задржало и Беч и Берлин од већ спремљене оружане интервенције у балканске ствари.

Тако је ситуација на Балкану и даље остала негативна за Аустрију. Ни на Лондонској Конференцији она није много, у корист Аустрије изменења. Остало је Бечу учинити последњи покушај у Софији у споразуму с Краљем Фердинандом разбити дотадашњу балканску ситуацију и створити нову у духу њихових заједничких интереса.

Тако је логички после Куманова дошла Брегалница.

Кад и на Брегалници, заједно с Бугарском, претрпил Аустрија и по други пут политички пораз, не остале јој ништа друго него да затврдицију балканског рата пренесе на светски рат.

Тако се са Куманова ишло на Брегалницу и са ове преко ултиматума Србији и до светског рата.

Зато ће у историји остати у једном реду и неизван логички једно за другим: Куманово—Брегалница—светски рат. Они обележавају три централне тачке за свак преокрет догађаја који су протекли од Куманова до светског рата.

Тако посматрана кроз историју, кумановска победа расте међу догађајима како балканским тајео и светским.

У позадини три рата *кумановска победа* значи почетак распилета догађаја из којих је, па крају, извашла Нова Европа и коначно ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца.

У томе је велики светски значај Кумановске битке.

БРЕГАЛНИЧКА БИТКА НА ОСНОВУ БУГАРСКИХ ДОКУМЕНТА

Брегалничка битка у светлој историји Балканског Савеза обнавља артијерски период, који ни до данас, не желиши, никада не простираш. На окрају овога Брегалнице прећирила је слом све ације, која ће се од Југословенске широке солидарности — да је среће и јаче политичке снесији било — затварати расно културним и болничким једномајом тех људословенаца. Историја ће дубље испаштавши одговорност за ову субобоносну битку. Писац својим скромним и пратлогом приносом само грађу у жељи да реконештруше Брегалничку битку искључиво на основу бугарских њих сопствених и војних докумената.

Брекалничко битка на основу бугарских документов

1

Још почетком месеца маја у Софији донета је била коначна одлука извршити оружани напад на српску војску дуж целог њенога фронта. Требало је што пре разбити ситуацију која је на вардарајском војишту створена била кумановском победом. Кад Аустрија не нађе начина да промени ту ситуацију на Лондонској Конференцији, нити успе да придобије Италију за оружану интервенцију против Србије ни крајем 1912., ни почетком 1913. године, та дужност, по споразуму Бече и Софије, паде на Бугарску.

Генерал Савов, тадашњи главнокомандујући бугарске војске, настао је, потпуно у споразуму с краљем Фердинандом, још 2. маја 1913. године, да се са тракијског војишта понуку што пре бугарске трупе и баче против Србије.

Сутра дан, већ 3. маја, испослоа је са грађевинских позиција једну бригаду с артиљеријом. Тог истог дана телеграфски је известио Министарски Савет у Софији да почине са транспортом јединицама против Србије. У једном свом телеграму од 5. маја под Бр. 4228, генерал Савов саопштава влади „нека се има у виду да су наше армије у стању да разбију и униште савезнице“ и помиње том приликом: „Најновљији је тренутак учинити то баш сад.“

Још енергичнији телеграм јенерал Савов послао је 6. маја ове садржине:

Господину Министру Председнику

Софија

Рат између нас и Срба и Грка неизбежан је. Сваки уступак у корист наших мекушних савезника изазваће огромно нездовољство у војсци, које се по единочним неће моћи угушити. С друге стране, сад се поставља питање за будућност наше отаџбине, питање коме ће припасти првенство на Балканском полуострву. Сад је тренутак, кад за ту борбу треба искористити услове које нам сами савезници дају, и сад је време употребити ради тога циља све наше напоре. Један победоносан рат решиће коначно питање о првенству у нашу корист. После једне или две године то ће бити немогуће, јер ни Европа неће то допустити. Ево због чега, по моме мишљењу, ми треба да употребимо све лукавство и сву умениност, не узимајући на себе одговорност за рат, те сад да доведемо ствари неизоставно до једног оружаног сукоба са савезницима. Тада ћемо, напечни им одлучан пораз, одузети нашим непријатељима могућност да нас у будуће спречавају у стварању наших националних задатака. Помоме схватању непоправљива је гревка, ако сад пропустимо овај згодан тренутак.

Према водним обавештењима која имам о заштим будућим операцијама, Грци ће најдаће за 4 дана бити одвојени од Срба, и биће припуштени да траже од нас сепаратни мир, како би се могли сачести од пораза. Затим ће цела наша војска дејствовати против Срба. Српска војска никде неће мочи издржати устремљене нападе наших силних колона.

Једрене, 6. маја 1913. г.

Бр. 4242.

(потписао) јенерал-лајтнант
Савов

Мишљење јенерала Савова било је и мишљење краља Фердинанда.¹ У ствари, сва идеја и акција за напад на Србију била је у рукама Фердинандовим, а јенерал Савов извршивао је само његову вољу. Краљ Фердинанд, далеко од фронта, журио се и сувише за тај напад, док је јенерал Савов, близки војсци, предвиђао и опасности од сваке краљеве пренагљености.

15. маја краљ Фердинанд под нарочитим подстицајем из Беча, наређује Врховној Команди, да се, што је могуће више, убрза с концентрисањем трупа на западном фронту према Србији и Грчкој, и да се одмах патроли распоред за транспортуване целокупне бугарске војске са тракијског војишта.

На такву опасну пренагљеност јенерал Савов телеграфисао је сутра дај, 16. маја:

Господину Министру Председнику

Видим да се ствари у Софији пренагљују. То је рђав знак, који никад добро не обећава. Јер, и ако је рат постао неизбежан, војсци треба дати времена да се за њега спреми, т. ј. да концентрише профилантска средства, да се попуни коњима и другим резервним средствима, и пајзад треба јој времена за потпуно концентрисање, што према апсолутним недостатцима и слабој угодности, није лака ствар. То време треба да нам даде наша дипломатија, ако не потпуно, оно бар толико, колико нам је потребио да пребацитмо IV армију са булајирскога фронта у Македонију — пајмање од 25—35 дана

(потписао) јенерал-лајтнант
Савов

Бугарска дипломатија успела је да за концентрацију и за припрему напада даде јенералу Савову тражени рок. Равно после 30 дана бугарска

¹) Оширио о томе у мојој књизи „Данаџића Бугарска и њене пренаглаје“, 1915. г.

војска извршила је 16. јуна, у 3 часа пред зору, дуж целог фронта мучки напад на предња одреде наше војске.

Концентрисање бугарске војске вршено је у пуној безочности. То нарочито потврђује једна наредба ќенерала Ковачева четвртој армији, на челу које је стајао он сам, као министар војни и која је, распоређена на Брегалнице, имала најглавнији задатак у наглом пропаду на српску војску. Ђенерал Ковачев у својој наредби од 4. јуна из Радовинта упућује својим трупама ове речи:

„Најдаље кроз шест седам дана последњи спазили наше армије биће на рејону концентрације, и тада ће бити потпуно решена судбина наших односа са суседима, који су нам досад били сајлезици.

„Од времена додаска наших првих спаљона дух српске војске почeo је да опада, и сад је потпуно опао. Сам факт што су делови наше армије, вршени концентрацију, могли без икакве препреке да маршују пред фронтом српске војске, најбоље покazuје страх који је код ње овладао и истинитост да код ње недостаје смелости за борбу с нама. Кад би то другачије било, Срби нам не би допустили да слободно вршимо концентрацију, каквог примера досад у историји нема.

**Командант IV армије
ђенерал Ковачев**

Кад је завршено концентрисање и последњих спаљона, граф Тарновски, тадашњи аустро-угарски посланик у Софији, упућује 15. јуна, по споразуму с краљем Фердинандом, телеграм графу Берхолду од којега се тражило последње одобрење за напад и гарантија од Аустрије: „да не Бугарска имати слободне руке за напад на Србију и Грчку, ако уступи Румунији линiju Тутракан—Балчик.”

На ово питање следовало је одобрење и повољан одговор из Беча.

Сутра дан, 16. јуна у 2 часа после пола ноћи извршио је на целом фронту напад српске војске.

II

За напад на Грчку и Србију Бугари су сконцентрисали 300 батаљона пешадије, 50 екадиона коњице и 800 нољских топова. Бројна снага бугарских армија достизала је у целини око 300.000 људи. Од те снаге на фронту према Србији, од Дунава до Струмице било је постављено 250.000 људи, а према Грчкој само 35.000.

Према Србији избачене су биле четири армије, а против Грчке само једна.

Најјача је била IV Армија, којом је командовао ќенерал Ковачев. Ова армија имала је у своме саставу 162 батаљона и 230 топова. Она је имала извршнији пајаквијни оперативни задатак: заклјати Овчим-пољем, пресећи железничку линију дуж Вардарца и преко те реке пробити се у Маједонију.

Северно од IV Армије развијена је, у непосредној близини, V Армија, којом је командовао ќенерал Тошев¹. Његов је задатак био штитити бугарску престоницу у случају победе српске војске у правцу Ђустендиле. Иначе за западна дејствта поизлази ове армије био је врло важан. Она је, у даном моменту, могла одбацити наше трупе од Врање и помоћи, с армијом ќенерала Ковачева, обухват српске војске на вардарском бојишту. Специјални задатак бугарске V армије био је заштитавати десно крило IV Армије.

¹ Ќенерал Тошев особито се одликовао у битни код Луле, Бургаса, која је била заузета поглавито дејством његове армије. Код Чаталџе ќенерал Тошев спасао је бугарску војску од катастрофе која јој је загрозила била погренијима ќенерала Савова.

III Армија, под командом Ђенерала Раче Петрова, имала је ини против Србије у правцу Пирота, са задатком пробити се дуж Нишаве до Ниша. У састав те армије улазило је 48 батаљона, 170 топова и јединица коњичка дивизија под командом Ђенерала Назлимова.

На самом северу, против Тимока, развијена је била I Армија, под командом Ђенерала Кутничева. У њен састав улазило је 56 батаљона и 120 топова. Задатак јој је био пробити се преко Заједара и Књажевца до Ниша, одакле, кооперишуну с армијом Ђенерала Раче Петрова, изашла би на јужни део Мораве.

Ове четири бугарске армије, развијене против Србије, раздељене су биле у две групе: јужну и северну. Јужну групу чиниле су IV и V армија, а северну III и I. Стратешки објекат јужне групе била је Маједонија с Вардаром, а северне, Србија с Моравом. Завладавши овим двема рекама Бугари би захватили централну артерију на северу и југу наше државе.

Бугарски план био је: *засадати, у почетку, Вардаром и пробити се у Маједонију, а затим, присећи притисак од Тимока према Морави, оббацити српску војску од главних комуникација (долине Вардара и Мораве) и бацити је на арбанске плавнице.*

Судбина српско-бугарског рата била би решена па Овчем-пољу; тачније рећи — одлучна битка одржала би се на Брегалници, на њеном доњем и средњем току.

Река Брегалница — како је то оценио сам Ђенерал Ратко Димитријев — подавала се сама собом као особито повољан терен за нападна дејства с бугарске стране. У ту реку слива се вода с малешских планина. У своме горњем и средњем току то је планинска река, и по њој су свуда могућни прелази како за пешадију тако и за артиљерију. У доњем

своме току, пред ушћем у Вардар, Брегалница се шири, и, доволно богата водом, има блатишта и на једној и другој обали.

За своју акцију Бугарска Врховна Команда изабрала је доњи и средњи ток Брегалнице. Оперативни фронт IV бугарске армије захватио је пространство између Злетовске реке на Западу, Осогорских планина на северу, са врло јаким позицијама на висинама Рујена и Китке и врло тешко пролазном планином Плачковицом на југу. Ово бојиште преставља у топографском смислу врло разнолики терен: он је испресецан планинским гребенима, уским долинама и високим и општим косама. Оваквом топографијом сав овај терен разделен је на два дела: западни и источни. Западни део почиње Злетовском реком, захвата Кочанско поље и завршава се селима Виница и Јакимово, где већ почињу познати Калимански положаји. Источни део овог терена почиње од села Виница и Јакимово, он је више планински, у њему има доста непроходних планинских лавирината.

* * *

Напад на српску војску припремљен је, као што смо видeli, и политички и стратешки читава два месеца раније него што је дошао.

Концентрисање целокупне бугарске снаге извршено је било негде већ 10., а негде 12. и 13. јуна. Кад је све било спремно за напад 13. јуна у ноћу испостата је свима командајућим армија следећа

Директиве за дејствујуће армије
од 13. јуна 1913. г. Издана у 11 $\frac{1}{2}$ часова ноћу.
Бр. 23.
Карта 1 : 210.000.

Од суботе, 15. ов. мес., војска ће приступити заузимању свог полазног распореда за евентуални РАГ против Србије, овако како следује:

1. II Армија са главном снагом концентрише се на линији Кукуш-кота 665 — пут Сарез—Негован. Командант узеће мере за осигурање свога десног крила према Вардару (Бењелија). Позади армије биће заштићена IV Армијом.

2. IV Армија остаје у положају који ћад заузима (Брегалница).

3. V Армија прикупља се око Грчке, пошто испрати престраже на важне тачке према противнику и узме мере за заштиту.

4. III Армија прикупља се на линији Вранча—Драгоман—Конитица и узеће мере за одбрану.

5. I Армија прикупља се на линији Белоградчик—Чупрене. Испратиће засебан одред од видишевског гарнизона на Кулу и узеће мере за одбрану.

6. IV Дивизија заузеде положај између реке Струме и Кольова.

7. Коњичка Дивизија остаје у своме садашњем положају.

Иначелник Штаба Врховне Команде
(потписао) Јенерал-лајтпант
Савов

Главна битка имала се бити на Брегалници. Ту је IV Армија Јенерала Ковачева, већ у напред, заузела бојне позиције које нису ни мењане општим директивом од 13. јуна.

Прича наредба издата је баш овој армији још 15. јуна, у 8 часова увече. Ово је каначна и категорична наредба за напад и гласи:

Команданту IV Армије
Радовишић

Наређујем да нападнете непријатеља најенергичније на целој линији не откривајући потпуно нашу снагу и не улазећи у продужни бор, а старати се да се добро утврдите на Криволаку десном

обалом Брегалнице, кота 550, близу села Штахова (Овче Поље), кота до села Добрева. Препоручујем да започнете борбу преко ноћи и пред свајунем да извршите устремљени напад на целом фронту. Та операција да се предузме сутра 16. јуна ноћу.

Софija, 15. јуна 1913. г.

Бр. 5597

Иначелник Штаба Врховне Команде
Јенерал-лајтпант *Савов*

Другој Армији наређено је истог дана да напада противника код Лефтера и Чајиза, и да се спрема за покрет у правцу Солуна.

Главни удар српској војсци имао се напети на Брегалници и дуж Златовске реке до самог села Злетова.

VII Рилска и II Преславска Дивизија имале су за овај напад најважнији задатак.

Рилској Дивизији издата је тајна заповест ове садржине:

ЗАПОВЕСТ
VII Рилској Дивизији
Н. 2

Штаб Дивизије

Бивак код Кочана.

16. јуна 1913. г.

§ 1. Сутра, 17-ог почину војна дејства против Срби и Грка.

Срби држе позиције код висова Султан-тепе пре ма Златовске реци — десну обалу Брегалнице — леву обалу Лаканице — гребен планине Градец — село Валандово.

Против наше дивизије дејствује Моравска Дивизија II позива.

§ 2. Четврта армија сутра, 17-ог, у 3 часа по подне почне наступати и нападиће Србе на делу Султан-тепе и с. Валандово.

Македонско-Одринско овлачење извршиће напад и заузеће висове Султан-тепе и Парадин.

Друга бригада четврте пешачке Преславске Дивизије наступаће и заузети коту 550 западно од с. Добрева.

Осма пешачка Туџанска Дивизија наступаће и заузеће врхове планине Богословец.

§ 3. Повереној ма дивизији наређено је извршити напад и заузети коту 550 северни од с. Тихона, а наиме:

- а) Десна Колона: 26. Пуковник Зафиров.
Пернишки пук — 4 батаљона, 4 митраљеза
7-ог артиљеријског пука 1 батерија.
2-ог саперног батаљона 1 чете.
 - б) Средња Колона
13. пешачки Рилски пук — 4 батаљона, 4 митраљеза 7-ог артиљеријског пука, 4 батерије 2-ог брдског артиљеријског пука — 1 батерија 7-ог Саперног батаљона 1 чете.
 - в) Лева Колона:
22-ог пешадијског пука 2 батаљона, 2 митраљеза 7-ог пука брзометне артиљерије — 1 батерија 7-ог саперног батаљона поша чете.
1. Почети наступање од Злетовске реке у 3 часа у јутру и заузети висове код с. Дренека
2. Подржавати везе с 2-ом бригадом четврте дивизије и средњом колоном.
- Пуковник Митов.
1. Почети наступање од Злетовске реке у 3 часа у јутру и заузети коту 550, северно од с. Тихон.
- Пуковник Савов.
Заузети позиције код с. Врбице. Нијонирске чете остају код мостова на Брегалиши — 7. код с. Трнавци, 8. код с. Боричева.

§ 4. а) Данашњи дан искористити за подробно осмотрење путова, прелаза и позиција; али да не пријатељ не буде узнемираван, нити што да осети.

б) данас у веће колонама заузети све предлазне положаје, али потпуно прикривено од пријатеља.

б) Команданти колоне предузеће све мере да би сутра, у 3 часа у јутру, без шума, биле уништене све пријатељске предстраже. Колоне наступају брзо ка указаним тачкама. Пријатељ треба бити ударен сасвим изненада.

§ 6. Артиљеријски дивизијски парк и II и III бригаде, пољске болнице зауставиће се код с. Соколарица.

§ 7. Комора под командама капетана Васкова командира пеборачке чете 13-ог пешачког Рилског пука, задржаће се код с. Танчева.

§ 8. Четврта пољска дивизијска болница развиће се у с. Облешево.

§ 9. Ручни муниципски депо налази се у Царевом селу.

§ 10. У селима Тераници и Боричево постројени су мостови преко Брегалишице за сва три рода оружја.

§ 11. Штаб дивизије данас у 8 часа у веће стићиће у с. Соколарици.

(потписао) Командант Дивизије
Бесерал-мајор Тодоров.

Ово је карактеристична наредба за напад који су извршили Бугари 17. јуна у 3 часа после полу ноћи, изненада и сасвим неочекивано, на нашу војску. У наредби је све до ситници предвиђено: и распоред трупа, и заузимање излазних положаја, и осмотрење позиција наше војске и груписане муниципске коморе, и све то на начин да се с наше стране ништа не осети ни примети.

Наše предстраже неочекивано нападнуте су и поубијене. Војници и официри такође убијани немилосно у спавању под шаторима; створена је забуна

и паника у нашим предњим одељењима и тако је сва Тимочка Дивизија II позива била поколебана и одбачена са својих позиција.

Друга заповест упућена II Преславској Дивизији, издата је у истом смислу и с истим диспозицијама. Ово је њена садржина:

ЗАПОВЕСТ

II бригади IV Преславске Дивизије

Карта 1 : 210.000

Од кога.... Командант II бригаде IV Преславске Дивизије.

Коме.... Командантима и интентантима

Одакле.... Село Бања

Бр..... 21.

Дана.... 16 јуна 1913. г.

§ 1. Сутра почину војна дејства против Срба и Грка.

Против фронта бригаде, Срби заузимају позицију на Злетовској реци.

Вис Карадаг кота 650 заузима један ерпски пешачки пук, две пољске батерије и 4 митраљеза.

§ 2. Аримја сутра, 17-ог, почине наступање, у 3. часа ујутру и напада противнике. Десно од нас наступа на Породин — Султан-тепе Мањедонско-Једренско ополччење, а лево на Стублу и јужно — VII Рилска Дивизија.

Повереној ми бригади наређено је напасти и овладати котом 650, западно од с. Добрево.

Ради чега треба:

а) Десна Колона
Пуковник Киселов: VIII.
Пешачки Приморски пук — з батерије 3. артилеријског пука — з батерије. Свега 3 баталиона. Свега з батерије.

Наступати преко с. с. Свиленоно, Турско Рударе, Дреново и, захвативши вис северно од с. Дреново, напасти коту 550 с југа-истока.

б) Лева Колона.

Пуковник Марков:

31. пешачког Варненског пука — 3 батаљона.

8. артилер. пук — 1 батерија. Свега 3 батаљона, 1 батерија.

Наступати преко Рајчана, Калништа и напасти коту 550 с југа.

а) На моје расположење оставити један батаљон VIII Приморског пука, који ће бити у позадини десне колоне.

§ 4. Деловима обе колоне достићи у 3 часа ујутру Злетовску реку, којој ће приближити без шума и, уништизши непријатељске предстраже, нагло прећи у напад на означене објекте.

Противника треба унишити.

§ 5. Команданти одреда да искористе широко рекогносцирање и подржавају везу како међу собом, тако и са суседним колонама.

§ 6. Команданти одреда узеће све мере за заштиту својих бокова.

§ 7. Профијантске колоне и болнице у Сливанову.

8. Сва комора — у с. Бара.

§ 9. Расходни артилеријски депо — у Цареву Седу.

§ 10. Штаб ће бити при батаљону 8. пукова који је мени остављен на расположењу.

(потписао) Командант бригаде
пуковник Ечев.

Начелник штаба
мајор Кустуцијев.

Дубоко у ноћ, између 16 и 17 јуна, бугарска војска била је сва на ногама и спремна за напад на Србе. Тај напад извршен је на целом Фронту пред зору, у 3 часа. У један исти час јаки бугарски одреди бацали су се на предње линије

српске војске. Брзом и неочекиваним нападом на целом фронту проузрокована је била паника и неред у предњим деловима српске војске.

У току те ноћи цео град идућег дана српске трупе, избачене јаким ударом из својих позиција, принуђене су биле на оступање.

Али српска војска ипак не изгуби присуство духа. Ноћни напад не успе да је сасвим растроје. Она је из изјекривијег момента брзо дошла себи. Бугарска Врховна Команда држала је да ће изненадном нападом створити перед у српској војсци и нагонити је у паничка бегство на целом фронту. Али десило се нешто што се с бугарске стране никако није очекивало. Наше трупе чак у најтежем моменту оступања под бугарским притиском, знале су очувати моралну равнотежу. И већ после два дана, српска војска успела је не само задржати се у оступању него, шта више, прећи и у наступање и на крају крајева нанети потпуни пораз бугарској војsci.

Сав бугарски план, који је изгледао и сувинче сигуран, наједанцут се разби. Неуспех на фронту изазива у политичким круговима страх од одговорности. Ђенерал Савов, као главнокомандујући, би сменеен, а па његово место назначен ђенерал Ратко Димитријев. Али ни овај не би у стању да ствари на фронту окрене на боље. Разуме се, најмање се могло очекивати да српска војска, мучки нападнута, прекине наступање и задржи се на својим ранијим позицијама. Рат је почeo и није могao бити прекинут без пораза било с једне било с друге стране.

Ђенерал Ратко Димитријев, преузевши 22. јуна командовање над свом бугарском војском, покушао је прво да сазна положај и стање IV и V армије. Он затражи извештај од ђенерала Ковачеве и Иванове, поставивши им и питање да ли имају наду предузети што било озбиљно против наступања

српске војске. Ђенерал Иванов, сазнавајући сву тешкоћу ситуације, саопшти да ће моћи искористити своје јаке позиције на Беласици и водити 4—5 дана даца бојеве заштитним деловима. То може припомоћи ђенералу Ковачеву да са својом IV армијом, уз кооперацију V армије, панесе противнику јак и одлучан удар на Овчем-пољу, где може доћи до решавајуће битке. Цело питање једињу се на то да ли је ђенерал Ковачев у стању да такав одлучан удар нанесе српској војsci и у тако кратком року.

Ђенерал Ковачев, на овакво постављено питање, одговорио је да је већ уништио Тимочку Дивизију II позива код Криволака и да спрема како се он изражаваше „клонку“ за остале одреде српске војске. Шта више, наговештавао је наду да ће до 26. јуна најдаље завршити повољно ову операцију.

Ђенерал Ратко Димитријев ослањајући се на ово обавештење и закључујући да они који су на самом бојишту могу најбоље проценити ситуацију, одобри решење да IV и V армија продуже најодлучније нападати српску војску на Овчем-пољу, и у правцу Криве Паланке. Ту се имало Србима панети одлучан пораз, после чега ће се оставити један део бугарске војске за гонење разбијеног пепријатеља, а главну снагу IV армије окренuti долином Струмице и туки Грке на прелазу њихову преко Беласице.

Да се олакша ова операција IV армије ђенерал Димитријев настојавао је код Министарског Савета да се одлучи напад на стару бугарско-српску границу. Ту су имале бити извршене јаке диверзије у правцима: а) Три-Сурдулица, б) Драгоман — Пирот и в) делина Тимока. Ратко Димитријев сматрао је да се I и III армија нису могле рационалније искористити.

Из свега овога може се закључити да је цео о-

шерациони план постављен био сама на наду да ће IV армија, у једном силеном замаху снаге, и најдаље за 3—4 дана, успети да нанесе одлучајни пораз српској војсци. Основ за такву наду бугарска Врховна Команда нашла је у саопштењу ќенерала Ковачева који је 22. јуна представљао IV армију већ као полујубедничком.

Ђенерал Ратко Димитријев поверијавао је саопштењу ќенерала Ковачева, који није престајао убеђивати да су ствари добро пошли. Али убрзо олабави команда у моменту кад ќенерал Ковачев са својим штабом иђе на исток у правцу Штипа с циљем да прошири нападна дејства долином Брегалнице.

Већ 23. јуна ќенерал Ковачев са свим губи везу с II армијом и с Врховном Командом. У току целог дана, 23. јуна, Врховна Команда није знала ништа о стању армије ќенерала Ковачева. На сва питања није стизао никакав одговор. Тек 24. јуна стизаје Бугарској Врховној Команди од ќенерала Ковачева три телеграма, један за другим, који уносе запрешићење у главни штаб. Ови телеграми све у току једног дана, наговештавали су постепено пракс бугарске војске.

Ќао вуло важне документе изводим ове телеграме по реду како су стизали Врховној Команди.

Штабу Дејствујуће Армије

(телеграм, испослат 24. јуна у 9.30 у јутру)

Командант VII Рилске Дивизије и Командант Једренско-Мајданског Ополчења саопштавају да су њихове трупе готово неспособне за такву било озбиљну акцију. Због огромних губитака не може се више рачунати на ове трупе. Против њих је непријатељ упутио једну дивизију заједно с кочићком бригадом. Командант III дивизије јавља већ да постоји опасност да се противник јави у долини

Струме. Због тога сам испослао II Тракијску дивизију ка Кочанима да одбије противника. Али тиме се ослаби лево крило према Криволаку и сад добијам извештај да противник знатном снагом нападре у том правцу. Зато сам приморан да узмем са бојне линије један пук VII дивизије. Снага армије износила сад око 45.000 бораца. Због сталних губитака официрима и војницима најазим се принуђен да преустројим пукове у тробаталjonс саставе. У опште положај постаје све тежи. Ако се пресече комуникациони линији ка Струмици и Цумаји, положај ћу постати безизлазан. Сад не располажем већ ни једним пуком маневарске војске.

(потпис) Командант IV армије

Ђенерал-мајор Ковачев

После 3 часа стиже овај друге телеграм:

Штабу Дејствујуће Армије

(телеграм, послат 24. јуна у 12. ч. подне).

Ќао што сам раније саопштио VII Рилске Дивизија и Мајданско-Једренско Ополчење, савршено разбјени, отступили су на линију Драмча—Бана—Чука—Јакимово—Виница. Испиратно сам II Тракијску Дивизију Брегалницом ка Кочанима да нападне противника у позадину и бок. Али то може једва сутра. Као због отступања десног крила II армије настаје критична ситуација, особито ако Струмица падне, то сам наредио VIII Тунџанској Дивизији, III бригади II дивизије и I бригади VI дивизије и да се повукну на линију: Керезлиј — кота 750 (Бучин) — Серка планина, да се тимескрати фронт и да им остане војска за маневровање. По моме нахођењу врло мало има наде на побољшање положаја и катастрофа је неизбежна. Због тога сам мишљења да се направе одмах по-

ступици за прекид војних дејстава док још фатални час не наступи.

Командант IV Армије
Генерал-мајор *Ковачев*.

Најзад, после 4 часа, за овим телеграмима стике и трећи телеграм, који је већ оглашавао катастрофу бугарске војске. Он гласи:

Штабу Главнокомандујућег:
(телеграм, испослат 24. јуна у 4 ч. 15. м. по подне).

Положај војске погоршава се и у односу на снабдевање. Брашина има још највише за три дана, и то ако се војницима у позадини и болницаца даје по пола хлеба. Од Демир Хисара и Петрича брашино се и не добија. Најенергичније молим да се озбиљно узме у обзир моје мишљење саопштено телеграмом 5841 за прекид војних дејстава.

Командант IV Армије
Генерал-мајор *Ковачев*.

На ова три телеграма Јенерал Ратко Димитријев дао је подробна упутства за напад. Саветовао је да се VIII и II Дивизијом и бригадом III или VI дивизије енергично напада или бок Моравске Дивизије, која се већ привукла Кочанима, или још боље центар и десно крило противника. При том он је гарантовао да љ Армија неће допустити Грцима да помажу Србима.

Али Јенерал Ковачев већ је био изгубио веру у себе и у свагу своје армије. Он је сматрао VII Рилску Дивизију и Мајданскско-Одренско Ополчење сасвим неспособним за што било. Предвиђао је већ да једна српска дивизија може бити у стању избити у долину Струме или на Цумују.

Савети Јенерала Димитријева нису могли поднести дух у Јенерала Ковачева ни за какав покрет. Притисак српских трупа осећао се и сувише јако на бугарској војсци, која није било способна ни за какве контра-нападе. Опасност је била да бугарској војсци буду пресечени сви бољи путеви за оступања. Најзад, кад стике Врховној Команди од Јенерала Ковачева и трећи телеграм којим је већ изговештавао катастрофу своје војске, Јенерал Ратко Димитријев у 5 часова по подне позва на телефон Команданта IV армије и са њим започео овакав разговор:

Јенерал Димитријев: Зар вам није слободан пут Штип—Кочане—Царево Село? Зар не можете отступити с артиљеријом и комором? Ако одете преко Радовинца и Петрича и даље на Горњу Цумаду, требаће вам да направите више од 100 км, заobilaznog пута, и под опасношћу да саког тренутка будете пресечени од противника који наступа ка Кочанима или у правцу: Царево село—Кадани мост или Цумада. Још већа је опасност у томе што тај крилини марш може бити непрестано угрожаван од српске војске. По моме мишљењу остаје једно: да оступите путем Штип—Кочане, или вак да нападнете VIII дивизијом или бригадама II и III дивизије на српску Дринску Дивизију. Шта имате рећи на ово?

Јенерал Ковачев: Пут Штип—Кочане не могућан је, а мост код Штипа под непријатељском је ватром. Мислим да наступим овако: Неколико ћука пешадије с комором кренуће преко Пехчева. С осталим делом војске, с артиљеријом, муниципијоним колонама, с болницаца кренућу правцем Петрич—Цумада. Сутра шаљем бригаду VI дивизије у Струмуницу као појачање и верујем да ће непријатељ бити задржан за неко време. Требало би само II Армија да се одржи на положајима док први моји ешелони стигну до Струме. Тако ћу их

оставити за појачање делова код Рупеља. Опасности нема да ће ме противник преварити код Џумаје, јер ће II дивизија сутра бити код Царева села, а сем тога и војска од Пехчева јавиће се у боку. Важно је да се Струмица и Рупељ одржи само за 2—3 дана.

Генерал Димитријев: Шта хоће речи: 1) за прелазак у наступање још сад с вашим левим крилом, или 2) да оставите бригаде друге и треће дивизије на њиховим садашњим позицијама као заштитнице, а да испратите VIII дивизију према другој дивизији, и заједно с бригадама VI дивизије (укупно шест бригада) да нападате десно крило Моравске и Шумадијске дивизије, које стоје против наше VII дивизије? Какав је дух код војника? Јесу ли бодри?

Генерал Ковачев: Због тога испраћам II дивизију која ћу сутра напасти српске трупе у позадину и с боком, а VII дивизија нападаће с фронта и с левог крила.

Генерал Димитријев: Одлично. Онда о каквом оступању говорите.

Генерал Ковачев: Нисте ме разумели. У Радовишту ми је дено за све делове осем за Рилску Дивизију и Македонско-Једренско Ополчење. Са наступањем српских трупа прети ми опасност да ми сва позадина буде уништена. Какве користи онда може бити од напада, па неко буде привременог успеха? Прво ћемо помрети од глади, друго, останемо без убојне резерве. Направио сам оваказ распоред: једна бригада Тунџанске дивизије да остане код Керезла, бригада пуковника Паскаљева у заштитници, сви остали делови већ су упућени ка Радовишту, а одатле један део правцем Пехчева, а други ће Струмом. Ако II. Армија напусти још ово вече Струмицу и Рупељски клањац, тада тај положај постаје сасвим критичан, јер остајем с једве стране између Срба, који нападају све же-

шће и Грка с друге стране. Ево због чега молим да се Струмица и Рупељ задрже још 2—3 дана.

Генерал Димитријев: Значи ви се не падате успеху, ако пређете још сад у наступање против Дринске и Моравске Дивизије? Ако би успешно извршили ову операцију, од тога би било користи, јер бисте се могли после тога окренути с деловима ваше снаге против Грка, и појачани тиме Ђенерала Иванова, могли бисмо и ове туђи.

Генерал Ковачев: То је немогуће, јер су противничке позиције лепи приступне стене. Карта не даје ни приближно представу о положајима. Требаће две бригаде које држе позицију на левом крилу да оступе радијије од VIII дивизије, је риначе неће се моћи доцније повлачiti.

Генерал Димитријев: Одговорите прво на питање: Падате ли се успеху у случају да нападате са пет бригада десно крило Моравске и Шумадијске Дивизије?

Генерал Ковачев: Могу имати успеха, али којве користи од тога? Немам никакве озбиљне резерве. Људи сад добијају по пола хлеба. Од Пештрича се пишта не привози, а месно становништво и само гладује, јер је потпуно исцрпљено.

Генерал Р. Димитријев: Нападајте, а после како Бог да! Нека сви команданти пукова и батаљона изађу пред своје јединице, а ви сами ставите се на чело свих трупа, напрежните све сile и уништите пред собом те две српске дивизије. Тада ће се све из основа изменити. Али понављам вам, да то може бити само у том случају, ако ви сами верујете у успех и ако ви лично узмете у своје руке иницијативу за напад. Ја одавде, налазећи се на одстојању од 300 километара, могу судити о току догађаја само по вашим извештајима и по карти. Одговорите ми категорички: шта ви сматрате сад неопходним предузети? Ја вам саветујем да нападате. Ако напад буде успешан, ви ћете тиме отсећи

Дринску Дивизију и створићете особито повољни стратегијски положај. Уверен сам да ће се ћенерал Иванов одржати на својим позицијама у позадини. Довољно ће бити ако ви сами предузмете одлучан напад с ваших позиција. У крајњем случају, ако се ћенерал Иванов и не би одржао на Беласици, он би оступио на Плачковицу и у власницу планине Крстине.

„Ако се решите оступити, зар нећете напићи на још веће тешкоте, оступајући по заobilazном путу Струмица—Петрич, где можете са целом војском помрети од глади, јер снабдевање иде преко Дедеагача—Серез, а та је комуникација данас пресечена. Налазећи се у таквом тешком положају, на какав начин ви мислите извади из њега?“

Генерал Ковачев: Знам да нас чекају велике тешкоте. У Радовишту сваки војник добиће 2 хлеба. У Петричу и Пехчеву спремили смо резервне хране за два дана а проширећемо с пола хлеба дневно. У долини Брегалнице сва су села попаљена.“

Генерал Р. Димитријев: Из свега што рекосте видим да се ви не надате никаквом успеху. При таквим условима не остаје нам ништа друго него да оступате **и то што брже**. Је ли то и ваша одлука? Одговорите ми категорички.“

Генерал Ковачев: Да. Данас у вече почињемо оступати.“

* * *

24. јуна 1913. године, у вече, разбијена бугарска војска оступила је у потпуном пореду и паници са свих позиција на Брегалници.

Разговор на телефону између команданта бугарске IV армије ћенерала Ковачева и Ратка Димитријева остаће за историју Брегалничке Битке као докуменат нарочите важности. На 300 километара растојања два виши бугарска команданта воде разговор по телефону, један из Софије где се очекивала победа, а не пораз, а други са брегал-

ничких позиција са којих бугарске трупе једва стижу да се повуку под сијним ударцима српске стране. Ђенерал Ковачев у својим одговорима не признаје Софији одмах свој пораз у целини, него у току разговора, који је морао трајати четврти часа, даје мало по мало праву слику своје потушене војске. Ђенерал Ратко Димитријев, који слути пораз, покушава да дигне веру у ћенерала Ковачева, позива га да сам изађе пред војску, и заједно са командантима пукова и батаљона, који би изашли пред своје јединице, да предузму последњи покушај за напад — „да како Бог да.“ У одговор на то већ ћенерал Ковачев, принуђен да каже истину, признаје пораз своје војске у целини. Једини је спас у општем оступању. Ђенерал Ратко Димитријев у намери да утврди одговорност за пораз, поставља ћенералу последње питање и тражи категорички одговор: да ли је, заиста, принуђен на опште оступање. На то ћенерал Ковачев одговара овим речима:

Да. Данас у вече почињемо оступање.

Док је ћенерал Ковачев ово говорио из Радовишта, бугарска војска већ је напустила била све позиције на брегалничком бојишту и једва је стизала да се преко Петрича и Пехчева повуче ка старим бугарским границама.

Тиме је завршена брегалничка битка. После кумановске битке српска је војска на Брегалници однела другу победу, у којој је с Фердинандом и по други пут разбијен план бечке политике за превласт Аустрије на Балкану.

После тога Аустрија се још једанпут удружила с Фердинандом Кобургом. То је било у светском рату.

Аустријска политика успела је — и то је био њен једини успех — да сасвим одвоји Бугарску од Балканског Савеза и да је стави против Србије у огорчени непријатељски положај. Из једне фаталне погрешке на Брегалници, Бугарска је, неизбежно,

морала у светском рату пасти у другу ногренику и наћи се против Србије и њених савезника. После Брегалнице другог пута није остајало Бугарској. Везана за Аустрију политиком краља Фердинанда 1913. године, Бугарска се од ње није могла отргнути ни 1915. године. У томе је сва страховита фаталност Брегалничке Битке за Бугарску. Не мања је, а може бити и дубља је фаталност Брегалничке Битке и за дело расло културног и политичког јединства свих Југословена.

То је завршна идеја коју писац жели да остави у душама свих искрених поборника југословенског братства на широком балканском пространству од Јадранског до Црног и до Белог Јадранског мора.
